

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Etymologie en dialectgeografie van koorts

Vaan, M.A.C. de

Citation

Vaan, M. A. C. de. (2011). Etymologie en dialectgeografie van koorts. *Verslagen En Mededelingen Van De Koninklijke Academie Voor Nederlandse Taal- En Letterkunde*, 120(3), 45-79. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18682>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18682>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Etymologie en dialectgeografie van *koorts*

Michiel de Vaan, *Comparative Indo-European Linguistics* / LUCL, Leiden

Preprintversie van het artikel dat verschenen is in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jaargang 120, 2010, aflevering 3, pagina 45–79.

SAMENVATTING

Nederlands *koorts* kan etymologisch verbonden worden met Gotisch *kriustan* (ww.) en *krusts* (zn.) ‘klappertanden’; het oorspronkelijke woord gaf dan een symptoom van hoge koorts aan. Dit artikel behandelt de dialectgeografie van *koorts* op basis van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* en onderzoekt de spelling van *o en *u voor *r* plus dentaal in het Vroegmiddelnederlands. De conclusie luidt dat de precieze etymologie (*o of *u, de positie van *r) niet te bepalen is omdat de klinkerrekking bij *koorts* een ander patroon vertoont dan bij woorden die in de meeste dialecten rekking hebben, zoals als *moord* en *woord*, maar ook verschilt van woorden die steeds een korte klinker vertonen, zoals *kort*. Het onderzoek naar het dertiende-eeuwse materiaal geeft aanleiding om de in 1907 door van Wijk geponeerde regel in twijfel te trekken, volgens welke West-Germaans **ort/d* altijd en **urt/d* nooit Nederlands *oort/d* opleverde. Mogelijk heeft de stemtoon van de dentale obstruent een bepalende invloed gehad op de klinkerlengte, wat resulteerde in *-oord-* tegenover *-ort-*.

ABSTRACT

Dutch *koorts* ‘fever’ may be cognate with Gothic *kriustan* ‘to chatter’ (of teeth), *krusts* ‘chattering’ (of teeth); thus, the word referred to a symptom of high fever. This paper discusses the dialect geography of *koorts* within Dutch based on the mid-twentieth-century dialect enquiries of the *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, and also investigates the orthography of *o and *u before *r* plus a dental obstruent in Early Middle Dutch. It appears that the precise etymology (*o or *u, the position of *r in the syllable) cannot be determined with certainty, due to the fact that vowel lengthening in *koorts* patterns differently both from Dutch words which generally have a long vowel, such as *moord* ‘murder’ and *woord* ‘word’, and from words which nearly always show a short vowel, such as *kort* ‘short’. The investigation into the thirteenth-century spellings gives us reason to doubt the rule postulated in 1907 by van Wijk, who argued that each West-Germanic sequence **ort/d* yielded Dutch *oort/d*, whereas **urt/d* would never yield a lengthened reflex. An alternative rule may be proposed on the basis of the available evidence, to the effect that it was the voicing of the dental obstruent which determined the rise of Dutch *-oord-* versus *-ort-*.

1. PROBLEEMSTELLING EN HYPOTHESE

Nederlands *koorts* heeft een onbekende etymologie en een klankvolgorde *-oorts* die slechts in weinig woorden voorkomt.¹ Het wordt zelden betrokken in de verschillende vraagstukken omtrent de ontwikkeling van korte vocaal plus *r* plus dentaal in het Nederlands. Toch is *koorts* goed geattesteerd vanaf de dertiende eeuw, en beschikken we over twee twintigste-eeuwse dialectenquêtes over het hele taalgebied waarin *koorts* is afgevraagd. Dit materiaal maakt het mogelijk om de oorsprong en ontwikkeling van *koorts* nader te bekijken.

Tot nu toe bieden de etymologische woordenboeken geen bruikbaar voorstel voor *koorts*. Franck/van Wijk (1912: 337) hebben een voorkeur voor de verbinding met Sanskriet *jvārati*, *jvālati* ‘branden’, *jūrñi-* ‘gloed, vlam’, maar dat mogen we verwerpen aangezien de Proto-Indo-Europese wortel van deze woorden hoogstwaarschijnlijk een **l* bevatte en geen **r*, zie Mayrhofer 1986-1996. De latere woordenboeken van onder andere de Vries (1971) en het recente EWN betwijfelen weliswaar de door Franck/van Wijk voorgestelde etymologie, maar bieden geen alternatieve oplossing.

Er is echter wel degelijk een groep Germaanse woorden die qua vorm en betekenis met ‘koorts’ in verband gebracht kan worden. De bekendste vertegenwoordigers zijn Gotisch *kriustan* ‘klappertanden’ en *krusts* ‘het klappertanden’. Beide zijn eenmaal geattesteerd in het Gotische tekstcorpus, en lijken betrekking te hebben op een redelijk luidruchtige variant van tandenknarsen:

Marcus 9:17-18: [17] *jah andhaffands ains us þizai managein qap : laisari, brahta sunu meinana du þus habandan ahman unrodjandan* [18] *jah þishvaruh þei ina gafahiþ, gawairpiþ ina, jah hvaþjiþ jah kriustiþ tunþuns seinans jah gastaurkniþ; jah qap sipojam þeinaim ei usdreibeina ina, jah ni mahtedun.*

“Iemand uit de menigte antwoordde: ‘Meester, ik kwam mijn zoon bij u brengen. Hij is in de macht van een duivelse geest en kan niet praten. Als die geest hem overmeestert, gooit hij hem tegen de grond. Het schuim staat hem dan op de mond, *hij knarst met de tanden* en wordt helemaal stijf. Ik vroeg uw leerlingen die geest uit te drijven, maar ze konden het niet.’ [Vertaling Groot Nieuws Bijbel 1996]

Mattheus 8:11-12: [11] *aþþan qiþa izwis þatei managai fram urrunsa jah saggqa qimand, jah anakumbjand miþ Abrahama jah Isaka jah Iakoba in þiudangardjai himine* [12] *iþ þai sunjus þiudangardjos uswairpanda in riqis þata hindumisto; jainar wairpiþ grets jah krusts tunþiwe.*

(Jezus spreekt:) “Ja, uit het oosten en het westen zullen velen komen en aan tafel gaan met Abraham, Isaak en Jakob in het hemelse koninkrijk. Maar zij die in het koninkrijk thuishoren, worden eruitgegooid, de duisternis in. Daar zullen ze huilen en *knarsetanden*.” (letterlijk: ‘Daar zal zijn gehuil en het geknars van tanden.’)

---

¹ Een eerste verslag van dit onderzoek is gepresenteerd op de Oudgermanistendag van 29 mei 2010 in Den Haag. Ik dank de drie anonieme referenten van *Verslagen en Mededelingen* voor hun commentaar, verbeteringen en aanvullingen. Het onderzoek is uitgevoerd in het kader van het Nederlandse VIDI-project The Dawn of Dutch (2009–2014), NWO projectnr. 276-70-014.

In Marcus 9 lijkt de geschetste context eerder op het ‘klappertanden’ van een epilepticus te slaan dan op ‘tandenknarsen’. Ook in Mattheus 8 is ‘knarsetanden’ in het huidige Nederlands een vrij slappe weergave van de toestand van wanhoop waarin de verstotenen zich zullen bevinden.

Het Gotisch zet dus twee verschillende ablautvormen van dezelfde wortel voort, **kreust-* en **krust-* (Seebold 1970: 311, Orel 2003: 221). De werkwoordsvorm wijst op een presens **kreustan-*, waarschijnlijk een sterk werkwoord, terwijl het nomen alleen in de nominatief enkelvoud is geattesteerd, waardoor zowel **krust-a-* als **krust-i-* mogelijke stamvormen zijn.

Buiten het Gotisch bestaan enkele verwante woorden in het Noord-Germaans: Oud-Zweeds *krýsta* ‘klappertanden, tandenknarsen’, Deens *kryste* ‘drukken, omhelzen’; voor verdere verbindingen zie Hellquist (1948: 517). In het West-Germaans zijn mogelijk het werkwoord *krutscheln* in het dialect van Bernkastel (tussen Trier en Koblenz aan de Moezel), en *krutzen*, *grutschen* ‘knarsen, piepen’ (van een deur of een wagen), dat Grimm in zijn Deutsches Wörterbuch geeft, verwant. Hoewel ze *-ts-* hebben is het semantisch gezien toch aantrekkelijk om ze erbij te nemen; formeel kunnen ze vanwege *-ts-* in plaats van *-st-* als de ontbrekende schakel beschouwd worden tussen het Gotisch en Nederlands *koorts*.

In vorm en betekenis wordt Germaans **kr(e)ust-* het dichtst benaderd door de Nederlandse woordfamilie die uitgaat van een stam */krīs-/*: Mnl. *crisen* ‘tandenknarsen; sissen, knetteren’ (Holland, Brabant, 2^e helft 15^e eeuw), *crijs van tanden* ‘tandengeknars’ (WVla. 1285), en het frequentatief *crislen* (Limburg, 1240) ‘knarsen’, *krisselen*, *cricelen* (WBrab. 1265-70), *krijsselen* (WBrab. 1291-1300) ‘tandenknarsen’. De dertiende-eeuwse spellingen met *ss* en *c* wijzen op een stemloze *-s(s)-*, maar daarnaast komen in het Nederlands ook vormen met *z* voor, bijv. modern Vlaams *krijzelen* ‘knarsen, schuren’. Het WNT (s.v. *krijzelen*) oppert dat de wisseling tussen *s* en *z* misschien veroorzaakt is door geminatie van *s* bij direct contact met *l*, dus in *krīslen* in tegenstelling tot *krīsen*. Die verklaring lijkt me evident; een bekend voorbeeld van deze ontwikkeling is de stemloze *s* in *gesel*, VMnl. *gessle*, *gheecele* (vrouwelijk), tegenover de stemhebbende *z* in *gijzel*, VMnl. *g(h)isel* (mannelijk); vgl. voor het bredere kader Schönfeld/van Loey 1970: 55. De stam **krīsk-* in *krijtschen* ‘krijtsen’ heeft een additionele *k* die wel vaker in Germaanse werkwoorden opduikt. Franck-van Wijk s.v. *kriezel* verbinden al deze woorden met Oudnoords *kreista* ‘drukken, kapotdrukken’ en zien er een grondbetekenis ‘kraken’ in. Weliswaar willen ze de wortels **krīs-* en **kreus-* gescheiden houden (“er is geen reden om in *kriezel* een verwant van got. *kriustan* (...) te zien”), maar beide vormen kunnen elkaar, gezien hun zeer gelijksoortige betekenis, best beïnvloed hebben. Secundaire paren van klanknabootsende werkwoorden met *i-* en *u-*vocalisme komen vaker voor in het Germaans, vgl. de Vries 1958, die o.a. **krīskan-* ‘krijtsen’ naast Mnd. *krūschen* < **krūsk-* noemt, en **krītōjan-* ‘krijten’ naast **krutjan-* (ON *krytja* ‘mopperen’). In het kader van *koorts* is van belang dat **krīs-* wel een *-s-* maar geen *-t-* heeft, hetgeen – als we oude verwantschap aannemen – bevestigt dat bij PGm. **kreustan-* de oorspronkelijke volgorde *-st-* was, en niet *-ts-*.

Aangezien klappertanden een van de vaste bijverschijnselen van hoge koorts is, zou *koorts* heel goed van ‘knarsen, klappertanden’ kunnen zijn afgeleid. Als benaming voor ‘koorts’ kent het Middelnederlands daarnaast het woord *rede* < PGm. **ridan-* [m.], verwant met Oudhoogduits *rito* ‘koorts’ en de Middelnederlandse werkwoorden *riden*

‘beven’, *rideren* ‘id.’; Kiliaan heeft *redde*, *ridde* ‘koorts’. De koorts is in dit geval dus duidelijk benoemd naar de rillingen die hij veroorzaakt. De metaforische toepassing van *rede* ondersteunt de veronderstelling dat ook *koorts* een symptoom aanduidde.

Dit leidt tot de volgende etymologische hypothese. De wortel **kr(e)ust-* onderging in het West-Germaans blijkbaar al vroeg metathese tot **kr(e)uts-*; daarop wijzen de genoemde West-Duitse dialectvormen. Denkelijk was dit geen regelmatige fonetische verandering, maar een analogische aanpassing aan de wortelvorm van Duits *kratzen* < **kratt-* en mogelijke andere werkwoorden van de structuur *krVt-* die met ‘kraken’ of ‘krassen’ te maken hebben; vergelijk bijvoorbeeld nog Gotisch *gakroton* ‘te pletter vallen’. Een van de nieuwe stam afgeleid naamwoord **kruts-V-* (of, met *a*-umlaut, **krots-V-*) ‘geklappertand, tandengeknars’ ging overdrachtelijk ‘koorts’ betekenen. In de Oudnederlandse periode onderging het woord klankwettig metathese tot **kurts-* of **korts-*.

2. KOORTS IN HET MIDDEL- EN VROEGNIEUWNERLANDS

In de dertiende eeuw komen vijf attestaties voor: driemaal *curts* in West-Vlaanderen, en tweemaal *corts* in Oost-Vlaanderen. Het gaat steeds om een mannelijk nomen. De spelling *u* voor *o* is kenmerkend voor West-Vlaanderen en geeft waarschijnlijk een korte geronde voorvocaal aan, die zowel WGm. **u* als **o* zou kunnen voortzetten:

- (1) *Den curts haddi so dore grod, noit man ne sach dies ghenod.* ‘Hij had zo hevig koorts, nooit zag men iets dergelijks.’ [van Maerlant, *Rijmbijbel*, 1285, West-Vlaanderen]
- (2) *Alse hi doe vander siecheden ende van den corts dien hadde gereden was ghenesen* ‘Toen hij dan van de ziekte en van de koorts die hem gekweld had was genezen’ [Enaamse Codex, 1290, Oost-Vlaanderen]

Ook in het latere Middelnederlands (1300-1500; zie MNW s.v. *cortse*) blijft mannelijk *corts* de overheersende vorm:

- (3) *Drinct dat (dat middel) ... ende segt: Ic bemane u, corts ende rede, ... dat ghi desen N. mijt ende desen vliender rijt* ‘Drink dat middel op ... en zeg: ‘Ik bezweer u, koorts en *rede*, ... dat u deze N. mijdt en deze vlinder berijdt’ [Hs. Gent, 1426-1460, Vlaanderen]
- (4) *Omme den vierdendach corts te verdrivene* ‘Om de vierdedagkoorts te verdrijven’ [ibidem; de vierdedagkoorts is koorts die elke vierde dag, dus om de 72 uur, terugkeert]

De vormen met <*u*> zijn – althans in de bronnen die het MNW citeert – veel zeldzamer, en komen alleen voor in de vertaling van Boëthius’ *De consolatione philosophiae* (1485 te Gent door Arend de Keyser), en in het medicijnboek van Johan Yperman, ook uit Vlaanderen (1401-1500):

- (5) *Van briefekins, diemen anden hals draeght ieghen de curtse* ‘Van briefjes die men om de hals draagt tegen de koorts’ [Boëthius]

(6) *Hoe alle schoonheit met eenen cleenen curtse faelt* ‘Hoe alle schoonheit al bij weinig koorts bezwijkt’ [ibidem]

(7) *Als jou ghiement besiet met curtsen* ‘Als iemand jou onderzoekt als je koortsig bent’ [Yperman]

Slechts in een paar gevallen lijken we met een vrouwelijk nomen *cortse* van doen te hebben:

(8) *Een medecijn ... teghen die saghe en cortse* ‘Een medicijn tegen sage en koorts’ [Bernhard von Breidenbach, *Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in Jherusalem*. Mainz: Eerhaert Rewich van Utrecht, 1488]

(9) *calde, tzage, cortze, reede* ‘febris’ = ‘koorts’ [Gherard van der Schueren, *Teuthonista*, Nederrijn, 1477]:

Het is opvallend dat de gerekte klinker alleen in Vlaamse en Hollandse bronnen voorkomt, waarbij de laatste in de meerderheid zijn. Uit Holland komen onder andere:

(10) *Ende crijcht den coorts in alle sijn leden* [Dirck Potter, *Der Minnen Loep*; hs. ca. 1470-1490]

(11) *Ghedroncken met edic verdervet den coortsen die mit couden ende mit hesicken comen* ‘Gedronken met azijn beëindigt het de koortsen die met koude en met rillingen komen’ [Bartholomeus Engelsman, *Van de eygenscappen der dingen*, Haarlem, 1485]. Daarbij zijn de laatste woorden een vertaling van *febribus venientibus cum frigore et rigore*, hetgeen het meervoud zou kunnen verklaren.

Daarnaast vinden we in Vlaamse bronnen:

(12) *Als verladen es nature, dat si die spise niet en mach verdragen, comen daer af vele plagen: coortsen, walghen ende spuwen* ‘Als het gestel zo bezwaard is dat het het voedsel niet verdraagt, komen daar veel ongemakken van: koortsen, braken en spuwen’ [Jan de Weert van Yperen, *Die niwe doctrinael*, 1351; hs. begin 15^e eeuw, Oost-Vlaanderen] Het zou ook het ww. ‘koortsen’ kunnen zijn.

(13) *So wertse met eenen strangen coorts begrepen* ‘Dan wordt ze door een hevige koorts bevangen’ [Jan van Doesborch, *Die excellente Cronike*, Antwerpen 1530]

(14) *Met eene barnende coortse ende frenesie bestaen ende bevaen* ‘Door een brandende koorts en waanzin overvallen en bevangen’ [Nicolaes Despars, *Cronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen*, Vlaanderen/Brabant, Brugge, 1562-1592]

Een unieke vorm is *keurch* /kø.rts/ in de Gentse bron *Tbesouch* (een gerechtelijk onderzoek naar een opstand en een wonder) uit 1306:

(15) *Dat ene joncvrouwe uter port van Ghent hadde ghehad den vierden keurch van vor Sinte Baefmesse, ende wasser mede so verre gheleet dat soe hare duchte van der doot* ‘Dat een jonge vrouw uit de stad Gent de vierdedagkoorts had gekregen

van voor Sint-Bamis, en ze was in een dusdanige toestand geraakt dat ze vreesde te zullen sterven’.

Verder valt nog op dat het meervoud relatief minder vaak voorkomt dan in de moderne dialecten (zie beneden), al laten (7) en (11) er wel voorbeelden van zien. Een afgeleid werkwoord *cortsen*, *curtsen* ‘koorts hebben’ komt ook voor; zeven van de acht in MNW genoemde gevallen stammen uit Yperman:

(16) *Si cortsen luttele ofte niet; al waert dat si cortsen, dats seer onlange* ‘Ze hebben weinig of geen koorts; als ze al koorts hebben, is het zeer korte tijd’ [Yperman]

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw krijgt *koorts(e)* in geschreven teksten de overhand, althans in het Noord-Nederlands. Het WNT geeft uit de late zestiende en de zeventiende eeuw bijna uitsluitend Zeeuwse, Hollandse of anderszins Noord-Nederlandse attestaties. Daarbij valt op dat het enkelvoud in een aantal gevallen *koortse* is in plaats van *koorts*.

Van *korts* geeft het WNT in de zeventiende eeuw alleen nog een attestatie bij Vossius (geb. Dordrecht), een woordspel met *korts* ‘snel’ van Huygens uit 1638, en de vorm *cortse* van de Statenbijbel, die zoals bekend niet voor typisch Hollands mag doorgaan:

(17) *De kortsen commen hem aen* ‘Hij begint koorts te krijgen’ (Plantijn, 1573).

(18) *Cortsen die van coude slijmerige vochticheden heuren oorspronck hebben* (Dodonaeus, 1554)

(19) *Bey te saem (hebben) als leeuwen onversaeght Gantsch Hollandt op het lijf een koude korts ghejaeght* (Vossius, 1625-1630)

(20) *Ende Simons wijfs moeder lach met de cortse* (Statenbijbel, Marcus 1: 30; 1637).

(21) *Komt, Dood, en maect my korts van dese Cortsen vry* (Huygens, 1638)

3. KOORTS IN DE MODERNE DIALECTEN

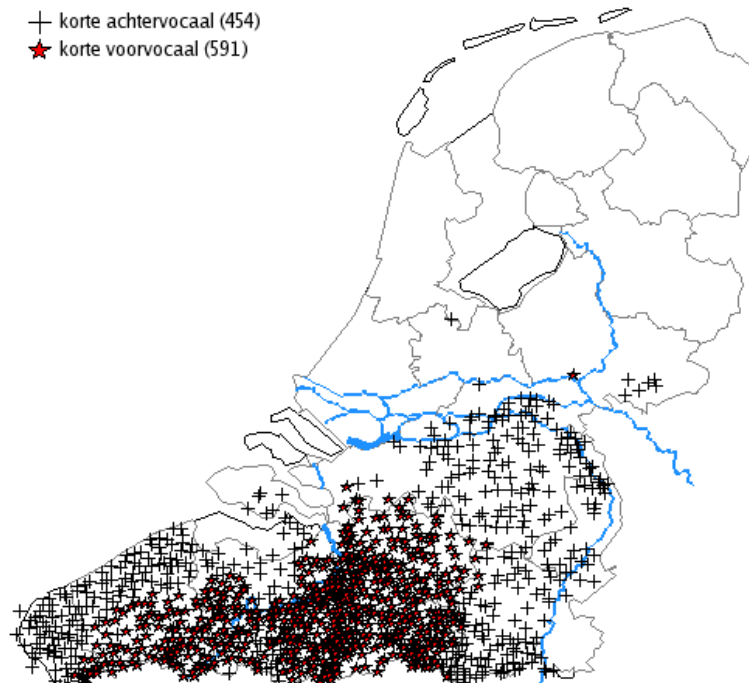
Het beeld dat uit de oudere fasen van het Nederlands naar voren komt wordt bevestigd en aangevuld door het moderne dialectmateriaal. ‘Koorts’ is opgenomen in zin 75 ‘Ik heb een beetje/wat koorts, van voor de middag al’ van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* uit het midden van de twintigste eeuw, en in het Goeman-Taeldeman-van Reenen project uit de jaren 1985-1990 (www.meertens.knaw.nl/projecten/mand), waarin het woord zonder kontekst werd afgevraagd. Met behulp van de website van het Meertens Instituut heb ik de transcripties cartografisch verwerkt. Ik baseer me in het nu volgende vooral op de RND, omdat daarin het net van beschrijvingen veel dichter is, waardoor nauwkeuriger geografische formuleringen mogelijk zijn. Bovendien geeft de RND een wat ouder dialectstadium weer, waarin de standaardtalige vorm van *koorts* waarschijnlijk minder invloed had op de dialecten dan ten tijde van het GTR-project.

Het meest opvallende is wel de lexicale homogeniteit van het Nederlandse taalgebied: bijna overal beantwoorden de informanten met een variant van *koorts* aan de gestelde

vraag. Slechts het zuidoosten van Nederlands-Limburg, plus enkele noordelijker grensplaatsen, gebruiken (een verwant van) Duits *Fieber*, en een paar grensplaatsen in het oosten van Nederland hebben *rozig*. Gezien het feit dat in het Middelnederlands *rede* nog vaker voorkwam, en ook *sage* nog gebruikelijk was, moeten we concluderen dat *koorts* sinds 1500 de andere heteroniemen voor ‘koorts’ (die misschien allemaal semantisch hun eigen fysiologische betekenis hadden) heeft verdrongen. Zeker in Nederland is het mogelijk dat de standaardtaal hier de hand in heeft gehad.

3.1 KLINKERLENGTE

Korte en lange klinker zijn voor het grootste deel complementair verdeeld over het taalgebied. Een korte klinker (kaart 1) vinden we in bijna alle gevallen in België, alsmede in de oostelijke helft van Noord-Brabant, het midden en noorden van Nederlands-Limburg, en het zuidoosten van de Betuwe. De meer geïsoleerde gevallen in de Liemers, het oosten van Zeeuws-Vlaanderen en op Zuid-Beveland geven aan dat dit korte vocaalgebied oorspronkelijk nog groter was.

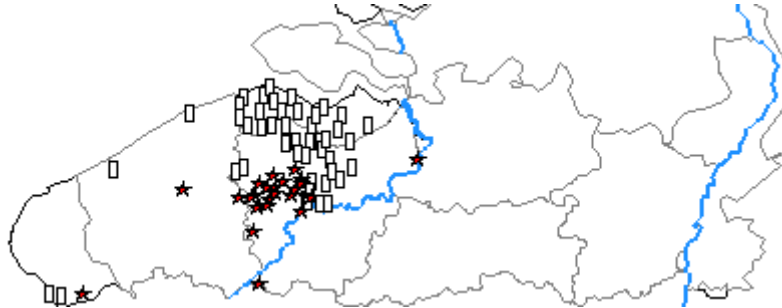

kaart 1: *koorts RND Nederlands combinatiekaart korte vocalen*

Een lange klinker of tweeklank vinden we in de overige gebieden van Nederland behalve in Zuidoost-Limburg. In België vinden we een lange klinker alleen in het noordwestelijk kwart van Oost-Vlaanderen, vanaf de stad Gent, in een gebied dat aansluit bij het Zeeuws-Vlaamse gebied met lange klinker. Ten westen van Gent heeft deze lange klinker een palatale realisatie, zie kaart 2 (de rechthoekjes geven een lange achterevoacaal weer, de sterretjes een lange geronde voorvoacaal). Overigens kan de /o./ of /ɔ./ van Oost-Vlaanderen niet dezelfde fonologische interpretatie krijgen als die van Zeeuws-Vlaanderen: immers, in het westelijke twee-derde van Oost-Vlaanderen is de

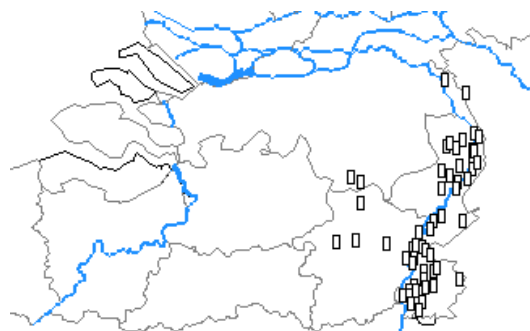

kwantiteitsoppositie bij klinkers opgeheven, en vinden we een klinkerlengte die als “kort tot halflang” beschreven wordt (Taeldeman 1979: 84-85), maar bijvoorbeeld “in het plattere dialect van de Gentse agglomeratie” als “bepaald lang” (ibidem). Dit verklaart een opvallend aspect aan de in de RND gevonden realisaties van *koorts*: de notaties van een lange klinker en van een korte komen in hetzelfde Oost-Vlaamse gebied door elkaar heen voor. Door het ontbreken van een fonologisch contrast kan de lengte van klinkers voor *r* natuurlijk meer variëren dan in dialecten mét zo’n contrast. In Zeeuws-Vlaanderen bestaat dat systematische contrast wel, en daar zijn dan ook geen korte realisaties genoteerd (behalve in het uiterste oosten).

kaart 2: *koorts* RND Vlaams gerekte klinker

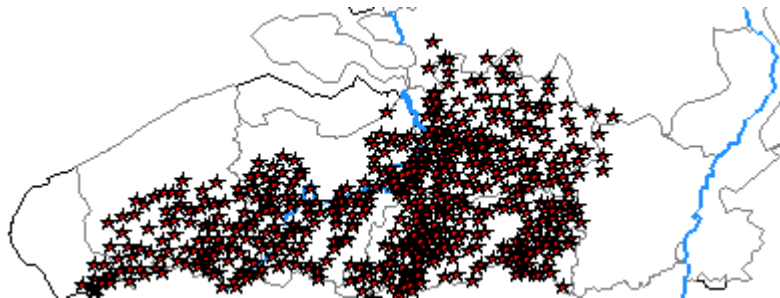
Het overige Nederlands heeft steeds een [o.] of [v.], zelden [ɔ.]. Het gehele gebied met lange klinkers is aaneengesloten behalve het Limburgse, dat van de rest van het Nederlands gescheiden wordt door de korte klinker van het Noordoostbrabants. Het blijkt dat de rekking in een veel kleiner gebied voorkomt dan bij woorden met gerekte *o voor *r* + dentaal, zoals *poort* (gecartografeerd in FAND I, kaart 83), *boord*, *moord*, *koord*, *hoorn*, *doorn* (FAND I, p. 174, commentaar), waar het hele Nederlands een lange klinker of tweeklank vertoont behalve oostelijk Noord-Brabant en Midden- en Noord-Limburg; mogelijk is hij daar secundair verkort. We moeten in elk geval aannemen dat bij *koorts* de korte klinker van het hele Zuidnederlands primair is. In Limburg zijn de korte en lange klinker tot op grote hoogte complementair verdeeld. De rekking komt niet in een compact gebied voor, maar is geclusterd langs de Maas rond Maastricht, Sittard en Maaseik, enerzijds, en rondom Venlo anderzijds; zie kaart 3. We kunnen hier met een Zuidlimburgse rekking te maken hebben die zich via het stedennetwerk naar het noorden verplaatste, en Roermond oversloeg. Maar het zou ook om twee onafhankelijke ontwikkelingen in Zuid- en in Noord-Limburg kunnen gaan.

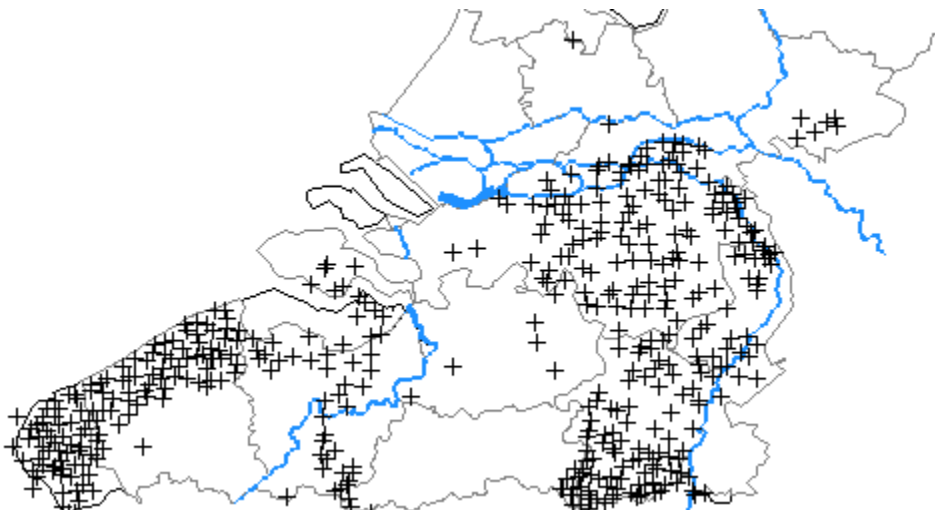
kaart 3: *koorts* RND Limburgs gerekte klinker

3.2 KLINKERPLAATS

De afwezigheid van een palatale vocaal in Limburg, Noordoost-Brabant en Oost-Nederland sluit de aanwezigheid van een umlautfactor in Oudgermaanse tijd zo goed als uit. Op kaarten 4, 5 en 6 is kaart 1 uitgesplitst naar positie voor of achter in de mond. Op kaart 4 verschijnt duidelijk het Brabants-Oostvlaamse palatalisatiegebied dat ook op andere kaarten van *o of *u voor *r* plus dentaal te zien is, bijv. in Goossens 1962: 319ff. (met een kaart van *koorts* voor het Zuidnederlands minus het Limburgs en Noordoost-Brabants), Taeldeman 1971: 208-215, 264-265 (kaarten *kort*, *sport*, *vorst*, *korst*) en in de FAND. In het geval van *koorts* beslaat palataal *kurts* ook de zuidoostelijke helft van West-Vlaanderen en een stukje van Frans-Vlaanderen. Goossens en Taeldeman beschouwen de palatalisatie als een vanuit Zuid-Brabant uitstralend fenomeen; in dat geval zien we bij *koorts* op kaart 5 een groot relictgebied met een achtervocaal in Frans- en West-Vlaanderen, alsmede een smalle noord-zuid lopende wig in Oost-Vlaanderen met daarin onder andere de stad Gent. De ligging van deze wig komt ongeveer overeen met het relictgebied met achtervocaal in *kort*, *sport*, *vorst*, *korst* en ook *borstel* en *storten* (Duits *Bürste*, *stürzen*) zoals vastgesteld door Taeldeman 1971: 218. Kaart 6 tenslotte laat zien dat de ontronding van de *u* van *ku(r)ts* tot *ke(r)ts* in de gebruikelijke ontrondingsgebieden in Brabant en Oost-Vlaanderen wordt aangetroffen.

kaart 4: *koorts* RND korte geronde voorvocaal in het Zuidnederlands

kaart 5: *koorts* RND Nederlands korte achtervocaal

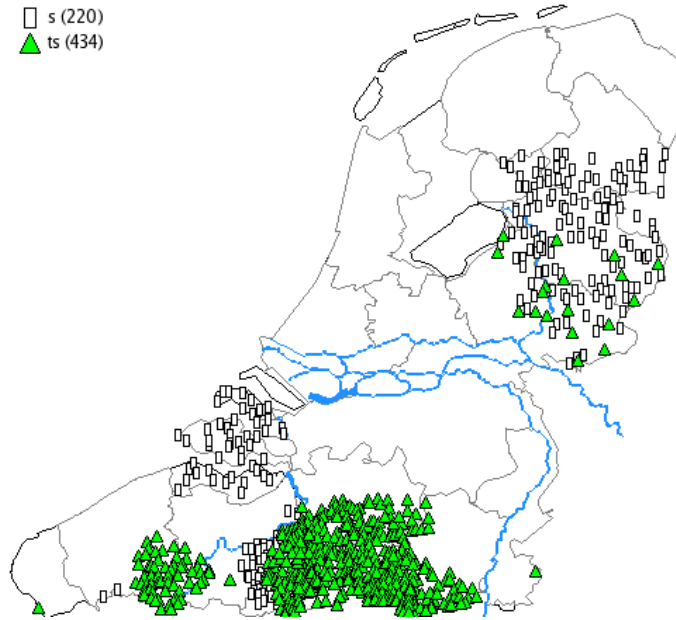

kaart 6: *koorts* RND Brabant ontronde vocaal

3.3 WEGVAL VAN *r*

Behoud of wegval van *r* is voor de etymologische beoordeling in zoverre van belang, dat de aanwezigheid van *r* meestal van invloed is op de mogelijkheid tot het rekken van de vocaal. Verder is de *r*-wegval interessant omdat een ongelede sequentie *-rts(V)* zeldzaam is in het Nederlands; over *r*-deletie voor medeklinkers handelen in meer detail de Schutter/Taeldeman 1994, die ook de Zuidnederlandse *r*-wegval bij *koorts* carteren (p. 91). Kaart 7 hieronder laat zien dat *r*-wegval zich in het Nederlands in vier gebieden concentreert: Zeeland, Oost-Nederland, het zuidoosten van West-Vlaanderen plus het zuidwesten van Oost-Vlaanderen, en ten slotte een groot centraal-zuidelijk gebied met Vlaams-Brabant en zuidelijk Antwerpen als kern. In de eerste twee gebieden is *ts* tot *s* geassimileerd, en is (waarschijnlijk daarna) de *r* ofwel gevocaliseerd tot *sjwa* of *w*, of heeft in elk geval de klinker gerekt voor hij wegviel: Zeeuws *koosse*, *koowse*, *kosse*, Oost-Nederlands *kooës(e)*. In het Oostnederlandse gebied komt daarnaast nog 18 keer *kooëts(e)* voor met *ts*.

In de twee Zuidnederlandse gebieden daarentegen vinden we *kuts(n)* in het westelijke en *kuts(e)*, *kets(e)*, *kots(e)* in het centrale conglomeraat. Hier heeft de *r* in Vlaanderen en Brabant nog wel palatalisatie kunnen veroorzaken (blijkens de Middeleeuwse attestaties kan dat al voor 1300 begonnen zijn) maar heeft geen eigen segmenteel spoor meer nagelaten. Aan de westrand van het Brabantse *ts*-gebied, op de grens met Oost-Vlaanderen, en in een paar plaatsen ten zuiden van Ieper, is *ts* verder geassimileerd tot *s*. Als we de verspreiding van de *r*-wegval in *koorts* vergelijken met die in *paard*, *staart* in Vlaanderen (Taeldeman 1979: 103) en *wortel* in Brabant (Belemans/Goossens 2000: 123) dan valt op dat het zuidwestelijke gebied, in West-Vlaanderen, normaliter geen *r*-wegval kent in de sequentie *rt*. Het is denkbaar dat de zwaardere cluster *-rts-* in *koorts* ervoor zorgde dat *r* bij dit woord in een groter gebied verdween, zie de Schutter/Taeldeman 1994: 90-92.

kaart 7: *koorts* RND Nederlands wegval van *r*

3.4 GESLACHT EN MEERVOUD

De zinscontext van de RND laat het geslacht van *koorts* niet zien, en bij het GTP-project is er ook niet naar gevraagd. We moeten dus in dialectmonografieën en -woordenboeken kijken. In het Limburgs is *koorts* steeds vrouwelijk. Ook oude standaardtalige woordenboeken geven *koorts* als vrouwelijk. We zouden dus kunnen stellen dat de lijn die al in het Middelnederlands was ingezet, en in de zeventiende eeuw versterkt zichtbaar werd, is doorgezet: mannelijk *ko(o)rts* is geleidelijk vervangen door vrouwelijk *ko(o)rts(e)* in heel het Nederlands. Mogelijk ligt hieraan een herinterpretatie van het oude meervoud *coortse* als nieuw enkelvoud aan ten grondslag.

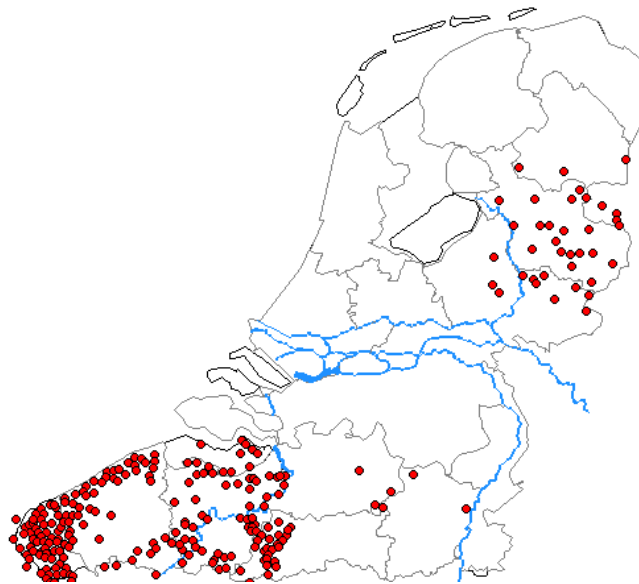
Dat het woord vaak in het meervoud werd gebruikt was al duidelijk uit de historische attestaties. Dezelfde eigenschap wordt in diverse dialectwoordenboeken bevestigd. Terwijl in het Standaard Nederlands het meervoud van *koorts* zeldzaam is en ouderwets aandoet, komt het in de dialecten vaak naast het enkelvoud voor. Het enkelvoud geeft dan bijvoorbeeld de algemene soortnaam aan, terwijl het meervoud een individualiserende of preciserende functie heeft. Zo bijv. in het Twents (Dijkhuis 1991: 544):

Ev.: *Daor kreeg men koorse van* ‘Daar kreeg men koorts van’

Mv.: *Daor zint slimme koorsen bij ekömmen* ‘Daar is hoge koorts bij gekomen’.

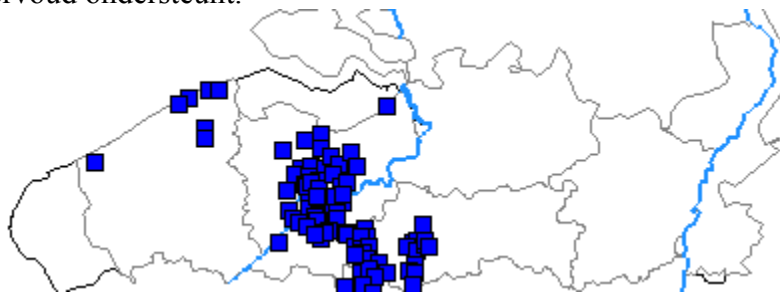
Uit de enquêtes komen meerdere verschijningsvormen naar voren die op een meervoud wijzen. Ze vallen grofweg uiteen in drie groepen: een uitgang *-(e)n*, een uitgang *-(e)(n)s* (dat wil zeggen: *-es*, *-ns* of *-ens*), en een uitgang *-e*. Overigens is bij deze varianten het verschil tussen de gegevens uit de RND en uit de GTR-enquête het grootst, wat niet verwonderlijk is omdat *koorts* in de standaardtaal zelden in het meervoud voorkomt.

Kaart 8 toont in drie gebieden concentraties van het meervoud op *-(e)n*. In West- en Frans-Vlaanderen bestaat een gesloten gebied */kɔrsn/*, dat we als meervoud van *korts* of van *kortse* kunnen opvatten. In Oost-Vlaanderen en aangrenzende delen van Zeeuws-Vlaanderen en Vlaams-Brabant vinden we hetzelfde meervoud maar dan meestal met palatale vocaal, dus *kursn*, *kutsn* en dergelijke. Het ertussen gelegen, op kaart 7 lege gebied in West-Vlaanderen vertoont een opvallende schaarste aan meervoudsvormen; het heeft in het zuiden een palatale en in het noorden een velaire vocaal. Een derde gebied met meervoudsvormen op *-n* (*kooësn*, *koorsen*) ligt in het oosten van Nederland in en rond Overijssel. Ook hier, waar geen sjwa-apocope voorkomt, moet deze vormen primair als meervoud van een vrouwelijk woord opgevat worden.

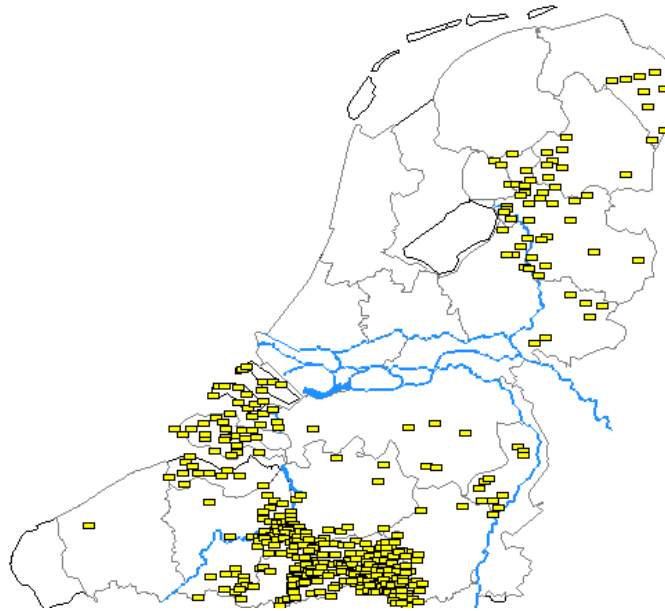
kaart 8: *koorts* RND Nederlands finale *-(e)n*

De dialecten waar *koorts* op *-(e)(n)s* eindigt zijn op kaart 9 aangegeven. Historisch gezien gaat het om een stapelmeervoud: het oudere *ko(o)rtsen* van kaart 8 is door middel van een extra *-s* nog eens als meervoud gekenmerkt. Deze vormen concentreren zich in Oost-Vlaanderen en het westen van Vlaams-Brabant. Wie kaart 8 met kaart 9 vergelijkt kan in grote lijnen een complementaire distributie tussen de uitgangen *-n* en *-ns* vaststellen in Oost-Vlaanderen en Zuidwest-Brabant, hetgeen de verklaring van *-(e)(n)s* als stapelmeervoud ondersteunt.

kaart 9: *koorts* RND Zuidnederlands finale *-(e)(n)s*

Ten slotte zien we op kaart 10 waar *koorts* op een *-e* eindigt. Ik onderscheid opnieuw drie gebieden. (1) Bijna geheel Vlaams-Brabant heeft *kutse*, en de ontrondingsgebieden *ketse*. Hierbij sluiten aan de zuidwestelijke Haspengouw (met *kotse*), en ook het zuidwesten van de provincie Antwerpen (*kutse*) en het noordoosten van Oost-Vlaanderen (*kurse*). Daarnaast vinden we sporadisch elders in Brabant, en in een iets grotere concentratie in Midden-Limburg, *kor(t)se*. Al deze gebieden hebben klankwettig sjwa-apocope (zie bijvoorbeeld de kaart ‘E-apocope ontbreekt’ bij Weijnen 1966, en Taeldeman 1979: 82-84 voor Vlaanderen), zodat *kutse* etc. als meervoud opgevat moeten worden. Voor grote, centrale Zuidnederlandse *e*-gebied zou een meervoud ook goed aansluiten bij de aangrenzende centrale delen van Oost-Vlaanderen, die grotendeels een meervoudsvorm op *-n* of *-ns* tonen. (2) In Zeeland zijn *koosse*, *kosse* de overheersende vormen, en in het zuidoosten van Oost-Vlaanderen vinden we een tiental keer *korsje*. Beide gebieden maken deel uit van het zuidwestelijk Nederlands waar finale sjwa niet geapocopeerd werd. In deze streken zal een uitdrukking als *wat koosse* ‘wat koorts’ dus een enkelvoud bevatten. (3) Bijna alle Oostnederlandse vormen met *-e* komen uit het gebied zonder sjwa-apocope: meestal *koorze* in zuidelijk Groningen en *koöse* in Zuidwest-Drenthe, Overijssel en Noordoost-Gelderland. Hier gaat het dus weer om een enkelvoud.

kaart 10: *koorts* RND Nederlands finale sjwa

Een en ander zou impliceren dat het grote West-Vlaamse gebied met *kors*, *kurs* het mannelijke woord bewaard heeft, aangezien hier geen regelmatige sjwa-apocope plaatsvond, en vrouwelijke woorden meestal op *-e* eindigen.

4. DE ETYMOLOGIE VAN *KOORTS*

Voor alle dialecten moeten we uitgaan van een Vroegmiddelnederlandse vorm met een korte geronde achterklinker en de medeklinkervolgorde *-rts-*. Als Westgermaanse

voorvormen komen in aanmerking **kurts-*, **korts-*, **kruts-* of **krots-*, of een van deze vier vormen met *-st-* in plaats van *-ts-*. Een nauwkeuriger etymologie zou de volgende vragen moeten beantwoorden:

- a. Was de stamklinker West-Germaans **u* of **o* (uit *a*-umlaut van **u*)? Op basis van de moderne dialectvormen is die vraag niet te beantwoorden. In het Zuidnederlands is het fonemisch verschil tussen beide korte klinkers reeds vroeg verdwenen; zie over de moeilijkheid om **o* en **u* in Nederlandse dialecten te onderscheiden Goossens (2010), die de standpunten van zijn voorgangers samenvat en becommentarieert. Voor de positie van deze klinkers voor *rC* is bovendien geen contrastief materiaal te vinden, aangezien **o* in de meeste gevallen gerekt is, en **u* juist niet (maar in de genoemde gebieden vaak ook nog, bijv. in *dorst*). Volgens van Loon (1986: 91) zijn **u* en **o* in de positie voor *rC* mogelijk al in het Laatoudnederlands zijn samengevallen. Hij vergelijkt de samenvallende van **i* en **e* in /e/ voor *rC* in het Nederlands, en wijst op Oudsaksische spellingen met *urC* en *orC* naast elkaar in hetzelfde woord.
- b. Begon het woord met **kVr-* of **krV-*? In de Oudnederlandse periode vond een klankwettige metathese plaats van Westgermaans **C₁rVC₂-* tot **CVrC-*, waarbij *V* een korte vocaal moest zijn en *C₂* een tautosyllabische dentale consonant (*t*, *d*, *s*, *n*). Bekende voorbeelden zijn (Middel)nederlands *sport*, *borst*, *korst*, *bernen*, *derde*, *vers*, *Born* tegenover Hoogduits *Sprosse*, *Brust*, *Kruste*, *brennen*, *dritte*, *frisch*, *Brunn*. Van Loon (2003: 166) dateert op basis van toponymisch materiaal de metathese in het Nederlands tussen 1050 en 1150. In het westelijke Nederduits zou de datering volgens hem nog wat vroeger kunnen liggen. Dat impliceert dat de Middelnederlandse attestaties ons wat betreft de positie van de *r* niet verder kunnen helpen. Hetzelfde geldt voor de klinker in het moderne dialectmateriaal: in een woord als *korst* < **kroste* < **krustō-* vinden we over het algemeen dezelfde geronde achtervocaal als in *koorts* (en een geronde voorvocaal in zuidelijk Brabant en in het noordoostelijk Nederlands), met dien verstande dat de sequentie *-rs-* in *korst* blijkbaar in een groter gebied rekking heeft veroorzaakt dan *-rt-* in *koorts*.
- c. Bevatte de stam **-ts-* of **-st-*? In het eerste geval is er niets veranderd, in het laatste geval heeft *koorts* reeds in Oudnederlandse tijd een metathese van *st* tot *ts* ondergaan. Voor een dergelijke metathese als fonetische regelmatigheid bestaan geen goede parallellen, maar een omwisseling van *s* en *t* naar analogie van een ander woord of een andere woordfamilie is wel denkbaar, vooral aangezien *koorts* binnen het Nederlands niet binnen een groter morfologisch verband verankerd is. We hebben in paragraaf 1 al een aantal Duitse dialectvormen met *kruts-* gezien die qua betekenis met ‘koorts’ verbonden zouden kunnen worden.

Het lijkt er dus op dat we met acht theoretisch mogelijke voorvormen van *koorts* rekening moeten houden. Onze taalhistorische handboeken bevatten echter een regel die, als we hem zouden volgen, voor de ABN-vorm *koorts* slechts een PGm. vorm met **or* zou toelaten. Deze kwestie bespreek ik in de volgende paragrafen.

5. NEDERLANDS *OR* TEGENOVER *OO*R VOOR DENTALEN

In de jaren 1907-1911 heeft Nicolaas van Wijk in een aantal artikelen de vraag behandeld wat de klankwettige representanten zijn van de Westgermaanse sequenties *CVrC- en (met metathese) *CrVC-. Op basis van standaardtalige vormen en het destijds beschikbare dialectmateriaal concludeert van Wijk dat woorden met *-oor-* in de standaardtaal WGm. *or voortzetten, terwijl omgekeerd woorden met WGm. *ur en ook woorden met *ru of *ro plus metathese steeds *-or-* opleverden. Deze visie is ook in de handboeken terecht gekomen: zie van der Meer 1927: 2, Schönfeld/van Loey 1970: 69, van Loon 1986: 93. Zo vinden we *doorn, moord, woord, noord* met PGm. *o, terwijl er geen rekking te zien is in *borstel, borst, dorst, schort, storten* met *u en in *borst, sport, kik-vors, vorst*, met *r*-metathese uit *ro of *ru. Een aantal Franse leenwoorden (*poort, soort, koord, toorts*) doet met *o mee. De fonetische ratio achter deze verdeling is volgens van Wijk dat de midden en lage vocalen *e, *a en *o makkelijker gerekt werden dan de hoge vocalen *i en *u.

Wobbe de Vries (1907, 1909) heeft meteen stelling genomen tegen deze regel: naar zijn mening tonen de dialecten teveel korte vormen met *or en teveel gerekte vormen met *ur om van Wijk's distributie als regel voor het hele taalgebied te aanvaarden. Door latere onderzoekers is de regel in zijn totaliteit echter niet meer geproblematiseerd. Mij is nog een tegenwerping van Tans (1938: 130) bekend voor wat betreft het Limburgs: "Met betrekking tot de rekking vóór *r* + dentaal kan hier tenslotte resumeerend worden vastgesteld, dat deze zoowel bij de *o* als bij de *u*, ook al is zij momenteel niet meer overal aanwezig, toch eens in al onze dialecten [namelijk: de Zuidlimburgse – MdV] moet hebben bestaan, terwijl zij bij de *o* overal en bij de *u* in een groot deel van ons gebied zelfs nog heden ten dage een feit is."

Voor *koorts* nam van Wijk een *o aan (1907: 26) op grond van de lange klinker in de standaardtaal en de hem beschikbare dialectgegevens: "Naar aanleiding van *koorts* merk ik nog op, dat Van de Water voor het Bommelerwaardsch den vorm *korts* opgeeft, met het meervoud *kóortsə* 'typhus.' Is hier misschien verkorting ingetreden vòòr de tautosyllabische consonantengroep *rts*? Ook in 't Bommelerwaardsche *schorsteén* vermoed ik, dat wij met verkorting te doen hebben vòòr de klankverbinding *rnst*." Van Wijk neemt dus aan dat de klinker eerst gerekt was, en in dit dialect voor *rts* weer verkort zou zijn.

Indien van Wijk had beschikt over alle inmiddels bekende gegevens was hij waarschijnlijk niet tot deze conclusie gekomen. Zoals we hebben gezien heerst de korte klinker bij *koorts* in heel het zuidelijk Nederlands, en er zijn voor de meeste van die dialecten geen aanwijzingen voor een secundaire verkorting. Een uitzondering is het noordoostelijk Brabants, waar het genoemde Bommelerwaards geografisch bij zou kunnen aansluiten: dit kent vaak verkorting van lange klinkers voor bepaalde medeklinkerclusters. Toch denk ik dat we voor *koorts*, met een oorspronkelijke korte klinker, eerder aan het achterwege blijven van rekking voor tautosyllabische *rts* moeten denken. Daarop wijst ook de kaart *poort* in de FAND, waarop het hele taalgebied (ook het zuiden) een gerekte vocaal toont met uitzondering van Noordoost-Brabant en Noord-Limburg. Het is veel eenvoudiger om aan te nemen dat *poort* wel en *koorts* niet gerekt werd in het Zuidnederlands, dan aan te nemen dat beide woorden eerst gerekt werden

waarna *koorts* in het hele aaneengesloten Zuidnederlandse gebied wel, en *poort* niet, verkort zou zijn.

6. VROEGMIDDELNEDERLANDS *OR* EN *OOR*

Het valt op dat alle woorden die in van Wijk's theorie rekking van **or* voor dentaal moeten bewijzen een stemhebbende dentaal bevatten (met uitzondering van *voort*, maar de *t* daarvan zet een oorspronkelijke fricatief WGm. **p* voort, die in het Oudnederlands waarschijnlijk stemhebbend als [ð] werd gerealiseerd, vergelijk de *d* in *vorderen*), terwijl de woorden zonder rekking voor het grootste deel *r* plus een stemloze dentaal tonen. Mogelijk bestaat tussen deze feiten een oorzakelijk verband.

Van Wijk's hypothese is grotendeels gebaseerd op de verdeling van /or/ en /o:r/ in de standaardtaal vanaf de zeventiende eeuw, maar bij mijn weten is nog niet nauwkeurig onderzocht of deze verdeling ook in het Middelnederlands al gold. Van den Berg (1944-46: 22-23) heeft op basis van Middeleeuwse spellingen betoogd dat **o* en **u* beide gerekt werden voor *rC* (ongeacht of deze een labiaal, dentaal of velaar was) in het hele taalgebied, maar zijn materiaalverzameling is te divers en zijn behandeling te onkritisch om die conclusie over te nemen. Hij vergelijkt onder andere veertiende-eeuwse vormen uit Deventer stadsrekeningen, zestiende-eeuwse rekeningen uit Nijmegen, Zuidwest-Brabantse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw, Zeeuwse teksten uit diverse eeuwen, een Haags woordenboekje uit de achttiende eeuw, enzovoort. Van den Berg's conclusie is overgenomen door Van Loey (1976: 68), maar het is duidelijk dat ze een goed fundament ontbeert.

In het Oudnederlands wordt een lange klinker voor *r* nog nergens expliciet geschreven; zo vinden we bijvoorbeeld nooit een rekkingsgrafie in 'doorn', 'woord' of 'voordere' in de Wachtendonkse Psalmen, de Leidse Willeram, of in de diverse Oudnederlandse glossen die de windrichting 'noord' bevatten (zie het online ONW). In de Werdense Rijmbijbel komt slechts eenmaal een vorm met lengteaanduiding voor: *uôrt* 'voort', naast tweemaal *uorth*, eenmaal *uorht* en driemaal *uort* voor hetzelfde woord. Mogelijk is *uôrt* bedoeld om te differentiëren van *uor* 'voer', dat een paar woorden daarvoor in dezelfde zin staat: Rb. A, r. 521 *Tho uor her in indiam uôrt, thar her gemartholot war* 'Toen voer hij verder naar India, waar hij gemarteld werd'. Dat sluit niet uit dat de klinker hier daadwerkelijk gerekt was.

In de dertiende eeuw, wanneer de overlevering van het Nederlands goed op gang komt, vertoont reeds een groot aantal van de woorden die ook nu nog in de standaardtaal *oor* hebben een rekkingsspelling met <oer>, <oir> of <oor>, al is het vaak nog in een minderheid van de gevallen.² De materiaalbasis van het VMNW, te raadplegen via de website gtb.inl.nl, stelt ons in staat om het relevante materiaal uit de dertiende-eeuwse

---

² Een andere wijze om vocaallengte aan te duiden was d.m.v. een acutus op de vocaal (*órd*, *éert*, enz.). In de elektronische versie van het VMNW is het teken achterwege gelaten, maar in de boekversie van het Corpus Gysseling staat het wel. In het gehele corpus komen geacuteerde vocalen slechts in een zeer klein aantal teksten voor, en enigszins consequent alleen in de Statuten van de Gentse Leprozerie (1236) en de Nederrijnse fragmenten van de Aiol (1220-1240) en Tristant (1250). Het enige woord met vocaal + *rC* met een acutus in deze teksten is *wérd* 'werdet' eenmaal in de Gentse Statuten (Larsen 2001: 180).

bronnen te vergelijken. Hieronder volgt dat materiaal,³ gerangschikt naar de vermoedelijke West-Germaanse reconstructie na de werking van *a*-umlaut:

WGm. **or*:

boord < **bordan-*; moord, moord- < **morþ(r)a-*; mortel, morter < **mortarja-* < Lat. *mortarium*; noord, noord- < **norþa-*; oord, Oorderen < **ozda-*; vo(o)rt, voort- < **forþa-*; woord < **worda-*.

WGm. **ur*:

(ge)boorte < **ga-burdi-*; borstel < **burstila-*; dorst, dorsten < **þurstu-*; bedorst < **þurbsti-*; gord, gordel, gorden < **gurd-*; horde < **hurdi-*; horst < **hursti-*; horzel < **hursilan-* / **horslan-*; kort, kort- < **kurtu-*; oor- < **uz-* / **oz-*; schort < **skurtjōn-*; storten < **sturtjan-*; voorde < **furdu-*; voordr 'verder', vorder < **furþ/dir-*; vorderen < **furdirjan-*; vorte 'angst' < **furhti-*; vorst < **fur[i]stan-*; worst < **wursti-*; wort(e) < **wurti-*; wortel < **wurti-walu-*.

WGm. **ro* of **ru*:

borst < **brusti-*; gort, gorter < **grutjō-*; korst < **krostō-* < Lat. *crusta*; sport < **sprotan-*; vors < **froska-*; vorst 'kou' < **frosta-*.

De appendix geeft de frequentie van elke spellingsvariant, uitgesplitst naar regio. Het betreft eenvoudige frequentietellingen die om de volgende redenen slechts tentatieve grafematische conclusies toelaten:

- De afwezigheid van een rekkingsgrafie betekent niet per se dat *or* of *ur* in dat dialect geen lange klinker bevatten, aangezien het grafisch aangeven van vocaallengte in de dertiende eeuw nog niet standaard was.

- Een verantwoorde grafematische en taalkundige analyse van de gegevens zou een uitsplitsing per brondocument vereisen en een nauwgezette studie van de schrijfprijktijken van elke bron (zoals bijv. in Larsen 2001 voor Gent 1236, Hoebeke 1968 voor het Oudenaards van de 14^e en 15^e eeuw, etc.). Een dergelijk ondernemen voert in dit kader te ver.

Niettemin levert het onderzochte materiaal een aantal bruikbare observaties op die betrekking hebben op de kwestie-*koorts*, en die bij toekomstig onderzoek gebruikt kunnen worden:

1. Waar de latere standaardtaal *oo* heeft vinden we ook in de dertiende eeuw al gerekte varianten. Meestal is dat nog in een minderheid van de gevallen (*moord*, *noord*, *woord*), soms al in de meerderheid (*voort*). Een uitzondering is het uit de standaardtaal verdwenen *gord*.

---

³ Samenstellingen met *-o(o)r-* buiten de beklemtoonde lettergreep, zoals *antwoord*, worden uitgesloten, alsmede Franse leenwoorden. Daarnaast sluit ik woorden met *-rn-* uit, aangezien die tot op heden vaak een anaptyctische vocaal bewaren (*doorn* / *doren*), wat rekking van de beklemtoonde klinker kan veroorzaken. Ook *bordene* 'last' is uitgesloten, dat de grafieën *boerdine* (WV), *bordene* (Brabant, Limburg), *buerdine* (WV) en *burdine* (WV), *burdene* (OB, Lim.) vertoont. Vooral *buerdine* in West-Vlaanderen lijkt op een umlautsklinker /ø./ te wijzen; daardoor wordt ook *boerdine* onzeker.

2. Waar de standaardtaal een korte *o* heeft vinden we ook in het VMNW een korte klinker, hetzij *o* hetzij *u*, waarbij de laatste variant in een aantal regio's (met name Vlaanderen en Brabant) als geronde voorvocaal opgevat mag worden.
3. De gerekte varianten concentreren zich soms in Holland (*horst*), soms in Vlaanderen (*boord, gord, noord, oord*), soms in Brabant (*geboorte*), en soms in een combinatie van deze gebieden (*moord, oor-* en *voorde* in Vlaanderen en Holland, *voorder(en), voort* en *woord* in Vlaanderen en Brabant). Per woord is de verdeling anders. De overige gebieden (waarvan in de dertiende eeuw overigens alleen Limburg en de Nederrijn enig gewicht in de schaal leggen) tonen zelden of nooit rekking. Men bedenke hierbij wel dat in deze periode het totale aantal teksten uit Vlaanderen verreweg het grootste is, gevolgd door Brabant en Holland.
4. De woorden *boord, moord, noord, oord, Ordenghem, voort, voortaan, voort-, woord*, die **or* bevatten, alsmede *geboorte, gord, horst, oor-, voorde, voorder, vorderen* met **ur*, tonen een of meerdere malen een rekkingsgrafie <oer> of <oor>. Dit gaat in tegen van Wijk's aanname dat **u* uitgesloten was van de rekking. Met uitzondering van *horst* bevatten alle relevante woorden na de klinker een *r* plus een oorspronkelijk stemhebbende dentaal *d* of **þ*.

Schijnbare uitzonderingen bij 4:

- 'Geboorte' had oorspronkelijk een *d* (*gebord, geboorde*), die analogisch door het suffix *-t(e)* werd vervangen. Dit vervangingsproces lijkt in de dertiende eeuw in volle gang te zijn. Het is denkbaar dat de klinker nog gerekt werd in vormen met *rd*, en dan analogisch werd overgenomen in vormen waarin *rt* werd gegeneraliseerd. Een andere verklaring wordt gegeven door van Wijk (1907: 36), die de *oo* van *geboorte* uit analogie met het deelwoord *geboren* verklaart. Er kan ook nog lexicale specialisatie hebben plaatsgevonden tussen de verschillende naamvalsvormen van het oorspronkelijke *gebord(e)*; zo vinden we in het Glossarium Bernense (Limburg, 1240) *geborde* voor Latijn *ortus, nativitas* en *genitura* 'geboorte' maar *gebord* voor *partus* 'bevalling'.
- Het voorvoegsel *oor-* uit WGM. **uz-* 'uit' is *ore-* in *oorbaar* en *oorkonde* in vooral West-Vlaamse en soms Hollandse bronnen. Onduidelijk is of de *-e-* een anaptyctische klinker is, of een oudere toevoeging naar voorbeeld van *ut* naast *ute-* 'uit(-)'. De klinker van **uz-* zou tot **o* verlaagd kunnen zijn indien de volgende lettergreep een lage klinker bevatte, wat in elk geval bij *oorbaar* en *oorzaat* het geval was. In dat geval zouden deze woorden van Wijk's verklaring van de klinkerreking niet tegenspreken. *Oor-* zou echter ook uit samenstelling met een volgende stemhebbende medeklinker kunnen zijn gegeneraliseerd, zoals *oorbaar, oordeel, oorlof* en *oorlog*. De rekking moet uit de positie voor dentalen stammen, zodat we sowieso met een gegeneraliseerde variant te maken hebben.
- *Voort* bevat een stamfinale fricatief **þ*, vergelijk Oudsaksisch en Oudfries *forth*. In het Oudnederlands komt het zeven keer voor in de Rijmbijbel (zie boven), tweemaal als *uorth*, eenmaal als *uorht* (voor **uorth*) en viermaal met *-rt*. In de Wachtendonkse Psalmen vinden we *forhbrengeinde*, een vermoedelijke verschrijving voor **forth-*. De afleidingen 'vorder' en 'vorderen' laten over de oorspronkelijke medeklinker niets aan duidelijkheid te wensen over. In auslaut, bijvoorbeeld in het predicatief gebruikte *voort*, vond klankwettige verstemlozing plaats.

- Het woord *voorde* wordt als *u*-stam **furdy-* gereconstrueerd, maar binnen het Nederlands is daarover geen zekerheid te verkrijgen. In het VMNW wordt het als mannelijk en als vrouwelijk nomen gebruikt, en in het Duits en Engels bestaan aanwijzingen voor een vrouwelijke nevenvorm **furdi-*. In beide gevallen zou dit woord buiten van Wijk's distributieregels vallen. Maar in het Oudnederlands, waar *voorde* vrij vaak is geattesteerd, bestaan opvallend weinig grafieën met <u>; het is daarom denkbaar dat het vocalisme zich al vroeg richtte naar bijvoorbeeld de genitief enkelvoud **fordas* < **furdauz* (Schaffner 2001: 84) en andere naamvallen waarin klankwettig *a*-umlaut plaatsvond.

Met alle voorzichtigheid die hoort bij de voorlopige status van dit onderzoek kan dan de volgende hypothese worden opgesteld ter vervanging van van Wijk's regel:

Oudnederlands **or* of **ur* plus **d* of (het stemhebbende allofoon van) **b* leveren een gerekte klinker op in het Vroegmiddelnederlands, terwijl **or* of **ur* plus **t* een korte vocaal houden.

Fonetisch is deze regel heel natuurlijk: klinkerrekking vindt vaker plaats voor een stemhebbende obstruent dan voor een stemloze.

Of de hier voorgestelde regel houdbaar is zal nader onderzoek moeten uitwijzen, vooral naar de overige korte klinkers **i*, **e* en **a*. Als we rekking alleen voor stemhebbende dentaal aannemen, moet voor de *oo* in *koorts* – in de dialecten waar dat woord een lange klinker heeft – een additionele conditie hebben bestaan, en wel de combinatie **-rts-*. Nu is zo'n volgorde in ongelede woorden erg zeldzaam. Het beste vergelijkingswoord zou het leenwoord *toorts* zijn, maar daarvan hebben we geen dialectenquêtemateriaal. Heel tentatief is uit het MNW en WNT eenzelfde geografische verdeling af te lezen als bij *koorts*: *tortse* komt voor in het Zuidnederlands (bijv. bij Kiliaan) tegenover *toorts* in het noorden. De combinatie *-rts-* is hier pas in de late Middeleeuwen ontstaan door wegval van de *i* van Frans *tortise*, zie Mnl. *tortij(t)s(e)*, waarin de Franse klemtoon behouden is, naast *tortse*.

7. Conclusie

Het onderzoek naar de positie van *koorts* in verhouding tot andere Nederlandse woorden met *or* en *oor* levert het volgende beeld op:

- a. De rekking bij *koorts* verschijnt later in de geschreven bronnen dan bij woorden met **o/urd* zoals *moord*, *woord*, *voort*, namelijk pas in de late Middeleeuwen.
- b. De rekking in twintigste-eeuws *koorts* is geografisch veel beperkter dan in de dertiende eeuw al het geval is bij woorden als *moord*, *woord*, *voort*.
- c. De rekking in twintigste-eeuws *koorts* is geografisch uitgebreider dan in woorden die korte **o* of **u* plus *-rt* voortzetten, zoals *kort*.

De hypothese van Van Wijk, die de lange klinker in ABN *koorts* als aanwijzing voor West-Germaans **or* opvatte, wordt door (a) en (b) weerlegd. We moeten uitgaan van een VMNl. vorm met korte klinker plus *r*. Het aanvullend onderzoek naar VMNl. grafieën

levert de voorlopige conclusie op dat de rekking van *or en *ur voor dentaal mogelijk door de stemhebbendheid van de dentaal bepaald werd. Als dat juist is zou de korte klinker van *korts*, *kurts* in het Zuidnederlands de oude toestand bewaren, terwijl in het Hollands en het Zeeuws (en delen van het Oostvlaams) als additionele conditie voor rekking de sequentie *-rts- zou moeten worden aangenomen, die ook in het leenwoord *toorts* voorkomt.

Voor de etymologie concludeer ik dat we op basis van het Nederlands niet vast kunnen stellen op welke WGM. vorm *koorts* precies terug moet gaan. Alle vier de hypothetische Oudnederlandse vormen *kurts, *korts, *kruts en *krots lijken mogelijk. Gezien de enige zinvolle etymologische verbinding met Gotisch *kriustan* ‘klappertanden’, *krusts* ‘het klappertanden’, Zweeds *krýsta* ‘klappertanden, tandenknarsen’, ga ik ervan uit dat de bewuste Oudnederlandse voorvorm **kruts-* was, die middels een (analogische) metathese *st > *ts uit de Proto-Germaanse wortel **krust-* ‘klappertanden’ voortgekomen was. Dezelfde metathese kan ten grondslag liggen aan Westmiddelduits *krutscheln*, *krutzen*, *grutschen* ‘knarsen, piepen’. Als model voor deze omvorming kunnen Germaanse werkwoorden van de structuur **krVt-* gediend hebben met de betekenis ‘kraken’, ‘krassen’, zoals Gotisch *gakroton* ‘te pletter vallen’, Duits *kratzen*.

Literatuur:

- Belemans, Rob & Jan Goossens (2000): *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel III. Inleiding & Klankgeografie*. Assen: van Gorcum.
- De Schutter, Georges & Johan Taeldeman (1994): Studies in r-klein. II. /r/ in hoofdtonige syllabe voor medeklinker. In: *Taal en Tongval. Themanummer 7: R – zes visies op een kameleon*. Onder redactie van G. de Schutter, J. Taeldeman, A. Weijnen, 73–109.
- De Vries, Jan (1958): Vokalvariation im Germanischen. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 80, 1–32.
- De Vries, Jan (1971): *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden: Brill.
- De Vries, Wobbe (1907): Vocaalrekking voor R + dentaal. *TNTL* 26, 129–133.
- De Vries, Wobbe (1909): Metathesis van korte vocaal tussen r en dentaal en aanneming van o-kleur. rekking van *or* vóór dentaal. Umlaut van *ur*. *TNTL* 28, 221–258.
- EWN = Marlies Philippa, Frans Debrabandere, Arend Quak e.a. (2003-2009): *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Vier delen. Amsterdam University Press.
- FAND = *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Vier delen. Gent: KANTL.
- I: Jan Goossens, Johan Taeldeman, Geert Verleyen en Chris de Wulf: *De Westgermaanse korte vocalen in gesloten lettergreep*. 1998.
- II: Jan Goossens, Johan Taeldeman en Geert Verleyen: *De Westgermaanse korte vocalen in open lettergreep*. 2000.
- III: Jan Goossens, Johan Taeldeman en Geert Verleyen: *De Westgermaanse lange vocalen en diftongen*. 2000.
- IV: Chris de Wulf, Jan Goossens en Johan Taeldeman: *De consonanten*. 2004.
- Franck, Johannes & Nicolaas van Wijk (1912): *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage: Nijhoff.

- Goossens, Jan (1962): Die gerundeten Palatalvokale im niederländischen Sprachraum. *Zeitschrift für Mundartforschung* 29, 312–328.
- Goossens, Jan. (2010). Over korte *o*-klanken. In: Johan De Caluwé & Jacques Van Keymeulen (red.), *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*. Gent: Universiteit Gent Vakgroep Nederlandse Taalkunde en Academia Press, 249–254.
- Hellquist, Elof (1948): *Svensk etymologisk ordbok*³. Lund: Gleerup.
- Larsen, Niels-Erik (2001): *Grafematische analyse van een Middelnederlandse tekst. Het grafeemsysteem van de Vroegmiddelnederlandse Statuten van de Gentse Leprozerie uit 1236*. Proefschrift Universiteit Leiden.
- Mayrhofer, Manfred (1986-1996): *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. Heidelberg: Winter.
- MNW = E. Verwijs, J. Verdam e.a.: *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage, 1885-1952.
- ONW = *Oudnederlands Woordenboek*. <http://gtb.inl.nl/>.
- Orel, Vladimir (2003): *A handbook of Germanic etymology*. Leiden: Brill.
- Quak, Arend & Joop van der Horst (2002): *Inleiding Oudnederlands*. Leuven: Universitaire Pers.
- RND = *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (1940–1982). Antwerpen: De Sikkel.
- Schaffner, Stefan (2001): *Das Vernersche Gesetz und der innerparadigmatische grammatische Wechsel des Urgermanischen im Nominalbereich*. Innsbruck: IBS.
- Seebold, Elmar (1970): *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch der germanischen starken Verben*. Den Haag: Mouton.
- Taeldeman, Johan (1971): De ontwikkeling van ogm. *u* in het westelijke en centrale Zuiden. *HKCTD* 45, 163–270.
- Taeldeman, Johan (1979): Het klankpatroon van de Vlaamse dialecten. *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Inleiding*, 48–121. Gent: Rijksuniversiteit Gent.
- Tans, J.G.H. (1938): *Isoglossen rond Maastricht in de dialecten van Belgisch en Nederlandsch Zuid-Limburg*. Proefschrift Nijmegen.
- VMNW = W.J.J. Pijnenburg e.a.: *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, 4 delen. Leiden / Groningen: Gopher, 2001.
- Van den Berg, B. 1944-46. De invloed van *r* op voorafgaande, korte vocalen. *Leuvense Bijdragen* 36, 1-27.
- Van Loey, A. (1970): *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands. Verzorgd door Prof. Dr. A. van Loey met medewerking van Dr. M. Schönfeld*. 8th ed. Zutphen: Thieme.
- Van Loey, A. (1976): *Middelnederlandse Spraakkunst. II. Klankleer*. Zevende, herziene uitgave. Groningen: Tjeenk Willink.
- Van Loon, Jozef (1986): *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven / Amersfoort: Acco.
- Van Loon, Jozef (2003): De chronologie van de *r*-metathesis in het Nederlands en aangrenzende Germaanse talen. In: Willy Pijnenburg, Arend Quak & Tanneke Schoonheim (red.), *Quod Vulgo Dicitur. Studien zum Altniederländischen*. Amsterdam / New York: Rodopi, 141–167.
- Van der Meer, M. (1927): *Historische Grammatik der niederländischen Sprache. I. Band: Einleitung und Lautlehre*. Heidelberg: Winter.

- Van Wijk, Nicolaas (1907): Vocaalrekking voor r + dentaal. *TNTL* 26, 33–65.
- Van Wijk, Nicolaas (1908): Bord, dorschen, worden. *TNTL* 27, 16–28.
- Van Wijk, Nicolaas (1911): Niet-gerekte a , e voor r + consonant. *TNTL* 30, 81–114.
- Van Wijk, Nicolaas (1912): Gerekte a , e voor r + dentaal. *TNTL* 31, 21–37.
- Weijnen, Antoon (1966): *Nederlandse Dialectkunde*. Tweede druk. Assen: van Gorcum.

BIJLAGE

De klinkergrafieën in woorden met Nieuwnederlands -or- en -oor- plus t/d/st/sk, alsmede het prefix oor-, in het Vroegmiddelnederlands Woordenboek (e-versie).

Afkortingen: Gld. = Gelderland, Hol. = Holland, Lim. = Limburg, NB = Noord-Brabant, Ndr. = Nederrijn, OB = Oost-Brabant, OV = Oost-Vlaanderen, Utr. = Utrecht, WB = West-Brabant (incl. Antwerpen), WV = West-Vlaanderen, Zee. = Zeeland.

Volgorde van de attestaties: Vlaanderen – Brabant – Limburg – Nederrijn – Zeeland – Holland – Utrecht – Gelderland.

boord ‘rand, partij, boord’:

<oe> *boerde* (1x OV)

<o> *bord* (2x WV), *bort* (1x WB)

borst:

<u> *burst* (15x WV), *burste(n)* (3x WV), *gheburst* (1x WV)

<o> *borst(e)(n)* (5x OV, 4x WB, 15x OB, 3x Lim.)

<a> *barst(e)(n)* (12x WV)

borstel:

<u> *burstelen* (5x WV), *ghe-, yburstelt* (2x WV)

bort(e) ‘nakomelingen’:

<o> *bort* (1x Hol., 1x OV), *borte* (1x Hol.), *aneborden* (4x Zee.)

geboorte:

<oe> *g(h)eboert* (3x WB), *gheboerte* (1x NB, 1x Hol.), *geboerten* (1x OB)

<oi> *gheboirte* (1x OB)

<o> *ghebord* (1x WB), *g(h)eborde* (3x Lim., 1x Hol.), *g(h)ebort* (8x WB, 2x OB, 1x Lim., 1x Hol.), *g(h)eborte* (1x WV, 1x OV, 5x WB, 1x Zee., 2x Hol.), *g(h)eborten* (2x OV, 8x WB)

<ue> *ghebuert* (1x WV), *ghebuerten* (2x WB)

<u> *geburde* (1x Lim.), *gheburte* (1x WV), *geburt* (1x Lim., 1x Ndr.)

geboortig:

<o> *ghebortech* (1x WB), *gebordeg* (1x Lim.)

dorst(ig):

<o> *dorst* (3x OV, 2x WB, 1x Lim.), *dorste* (2x WV), *dorstech* (2x WB, 1x Lim.)

<u> *durst* (5x WV), *durste* (7x WV), *durstech* (2x WV), *durstechede* (1x WV)

<a> *darst* (2x WV), *darste* (1x WV)

<e> *derst* (2x WV), *derste* (2x WV)

dorsten:

<o> *dorst(t)* (3x WB), *dorste* (2x WB), *dorsten* (3x WB, 1x Lim.)

<u> *durstet* (1x WV)

bedorst ‘behoefte’:

<o> *bedorste* (1x WV)

<u> *bedurste* (2x WV)

gord:

<oe> *goerde* (1x WV), *goert* (3x WV)

<o> *gorde* (1x WV), *gort* (1x WV)

gorden:

<o> *ghegord* (2x WV, 1x OV), *ghegort* (1x WV, 1x OV, 1x WB), *gordden* (1x WB), *gorddes* (1x WB), *gegordt* (1x WB), *begorden* (1x WB, 2x Lim.), *begordt* (4x WB), *begordde* (1x WB), *ommegordt* (1x WB), *gorden* (1x Lim.), *vngegort* (1x Lim.), *vergorde* (1x Hol.)

<u> *gurt* (1x WV), *gurderinghe* (2x WV), *gurdet* (1x WV), *gurden* (1x Lim.), *untgurden* (1x Lim.)

gordel:

<o> *g(h)ordel* (2x OV, 3x WB, 2x Lim.), *gordelkin* (1x WV), *gordelkijn* (3x WB), *gordelkine* (1x Hol.), *bigordel(e)s* (1x WB, 6x Hol.), *bruc(h)gordel* (2x Lim.)
<u> *gurdel* (2x WV, 2x OB, 1x Lim.), *gurdele* (2x WV, 2x OB)

gort:

<o> *gortemakere* (2x OV)
<u> *gurtmacre* (1x OV), *gurte* (1x Hol.)

gorter:

<u> *gurtre* (1x WV)

horde:

<o> *horde* (2x WV), *horden* (1x Hol.)
<u> *hurde* (6x WV)

horsel:

<u> *urselen* (3x WV)

horst:

<oe> *hoerst* (2x Hol.)
<o> *horst* (1x OV, 4x Hol.), *-horst* (13x Hol.)
<u> *hurst* (1x Hol.), *-hurst* (2x Utr.)

korst:

<o> *corste* (1x Lim.), *corsteken* (1x Lim.)

kort, kort-:

<o> *cort* (59x WV, 4x OV, 8x WB, 3x Lim., 2x Zee., 1x Hol.), *corte* (139x WV, 6x OV, 2x WB, 3x OB, 1x Zee., 1x Hol.), *cortte* (1x WV), *corta* (1x WV), *cort(t)en* (86x WV, 4x OV, 62x WB, 3x OB, 1x Hol.), *cort(t)er* (27x WV, 1x OV, 18x WB, 1x Zee.), *corteren* (1x OB), *corden* (3x WB), *kort* (1x OV), *korte* (1x OV)
<u> *curt* (10x WV, 1x OV), *curte* (5x WV, 2x OV, 1x Ndr.), *kurte* (1x Ndr.), *curten* (10x WV, 4x OV, 1x Ndr.), *curtst* (2x WV), *cur(t)sten* (2x WV), *curter* (13x WV)
Overige samenstellingen met *kort-* zijn niet opgenomen omdat geen rekkingsgrafie meer aangetroffen werd.

korten, be-, verkorten:

<o> *corte* (2x WV, 1x OB), *corten* (6x WV, 2x OV, 2x WB, 2x Lim.), *cortene* (2x WV, 1x OV), *ghecort* (1x WV), *becorten* (5x WV), *korte* (2x WB), *korten* (1x WB), *g(h)ekortt* (2x WB)
<u> *curtet* (1x WV), *curten* (2x WV, 1x Lim.), *curtene* (1x WV), *ghecurt* (1x WV), *vercurten* (1x Lim.)

moord:

<oo> *moort* (1x Hol.)
<oe> *moerde* (1x WV), *moert* (3x WV, 4x Hol.)
<o> *mord(-)* (36x WV, 1x WB), *mort* (1x WV, 1x Lim., 2x Hol.), *morde* (2x WV)

moorden:

<oe> *moerde* (1x WV)
<o> *morde* (1x WV), *morden* (1x WV), *ghemord* (2x WV, 1x Hol.), *mordene* (1x Ndr.)
<u> *murdens* (1x WV)

moorderen 'vermoorden':

<u> *murdren* (1x WV)

moorder 'moordenaar':

<o> *morder* (1x Ndr.), *morders* (1x WV), *mordren* (1x OB)

moordenaar:

<oe> *moerdenaers* (3x Hol.)
<o> *morden* ° (15x WV, 1x WB, 1x Lim., 3x Ndr., 4x Hol.)
<u> *murden* ° (24x WV)

morderigge ‘moordenares’:

<o> *morderigghe* (1x WV)

moordelijk ‘moorddadig’:

<o> *mordeliken* (1x WV), *mordelike* (2x WV, 1x Lim.)

vermoorden:

<oe> *vermoert* (1x WV, 2x Hol.), *vermoerde* (1x WV)

<o> *vermorden* (5x WV), *vermord* (26x WV), *vermort* (7x Hol.)

vermoorderen (1x):

<o> *vermoorderen* (1x WV)

vermoord (1x):

<o> *vermord* (1x WV)

morter ‘mortel’:

<o> *morter* (1x WV), *mortre* (1x Lim.), *mortel* (1x WV)

morteren ‘voegen’

<o> *ghemo<r>tert* (1x WV)

noord ‘het noorden, noordelijk, ten noorden, noord-’

<oe> *noerd* (20x WV, 1x OV), *noert* (17x WV, 13x OV, 3x WB, 3x Hol.)

<oo> *noord* (5x WV), *noordt* (2x WV), *noort* (2x WV, 1x OV)

<o> *north* (2x WV), *nord* (174x WV, 19x OV, 3x Zee., 10x Hol.), *nort* (60x WV, 25x OV, 3x NB, 2x Lim., 11x Zee., 38x Hol.), *nordewart* (2x NB)

noorder:

<oe> *noerder* (1x WV)

<o> *norder* (1x WV), *-e* (1x WV), *-en* (1x WV), *nordren* (1x WV)

noorder- in samenstellingen:

<o> *norder-* (3x WV)

noorden

<o> *norden* (3x WV), *nordene* (2x WV), *nordenen* (1x WV)

oorbaar:

<ore> *orebare* (29x WV, 1x Zee., 6x Hol.)

<oer> *oerbare* (3x WV), *oerbere* (1x OB), *oerbore* (1x Hol.), *oerbaer* (1x Utr.), *oerbaerlic* (1x Utr.)

<or> *orbore(n)* (3x WV, 6x OV, 4x NB, 18x WB, 5x Lim., 2x Zee.), *orboere* (1x OV), *orboer* (1x NB, 1x Lim.), *orba(e)r(r)e* (24x WV, 1x OV, 2x NB, 1x WB, 2x Zee., 47x Hol., 1x Utr.), *orbaer* (7x Hol.), *orber(e)* (6x OB, 1x Hol., 3x Lim.); *orbarlic* (2x WV, 1x NB), *orbaerli(i)c* (6x WV, 3x Hol., 1x Utr.), *orbaerlist* (1x Hol.), *orbor(e)lec-* (1x OV, 7x WB, 1x OB, 2x Lim.), *-lic* (1x WB), *orbuerleec* (1x WB), *orberlik* (1x Ndr.), *orberlek* (1x OB, 2x Lim.), *orberlecheit* (1x Lim.)

<u> *urbur* (8x Ndr.), *urberlik* (1x Ndr.)

oorbaren:

<ore> *orebaren* (6x WV), *orebard* (1x WV)

<or> *orbaren* (1x WV), *orbaerne* (1x WV), *orbort* (1x WV), *orboren* (1x WV, 4x NB), *orebare* (1x Hol.), *orbarde* (4x Hol.)

oordeel:

<oer> *oerdeel* (1x OB)

<or> *ordel* (1x OB, 1x Lim., 1x Utr.), *ordeel(e)* (1x WV, 19x WB, 2x Lim., 2x Hol.), *ordele* (1x WB, 1x OB, 1x Hol., 1x Utr.), *ordeels* (8x WB), *ordei/ytle* (4x Lim.), *ordelen* (1x Ndr.)

oordelen:

<or> *ordele* (1x WB), *ordeele* (5x WB), *ordeelen* (4x WB), *ordeelne* (3x WB), *ordeelt* (6x WB), *ghordeelt* (2x WB), *g(h)eordeelt* (5x WB), *ordelen* (5x Lim., 2x Ndr.), *ordelt* (1x Ndr.)

oorkonde:

<ore> *oreconde(n)* (1x WB, 6x Hol.)

<oer> *oerc/konde(n)* (4x WV, 1x OV, 1x NB, 1x Zee., 7x Hol., 4x Utr.), *oerc/kunde(n)* (1x OB, 1x Utr.)

<oir> *oircunde* (2x Hol.)

<oor> *oorkonde* (2x WV)

<or> *orc/konde(n)* (52x WV, 163x OV, 18x WB, 1x Lim., 3x Ndr., 22x Zee., 164x Hol., 10x Utr., 1x Gld.), *orc/kunde(n)* (13x WB, 1x OB, 1x NB, 7x Lim., 3x Ndr., 13x Hol., 6x Utr., 1x Gld.), *orcende(n)* (2x WB), *orkvende* (1x Lim.), *orkondelic* (1x Hol.)

oorkonden (ww.):

<oer> *oercond(e)(n)* (2x Zee., 3x Hol.)

<or> *orc/k-* (33x WV, 8x OV, 9x WB, 6x NB, 6x Lim., 7x Zee., 61x Hol., 7x Utr.), *verorconden* (4x WV)

<ur> *urkunden* (2x Ndr.)

oorkondschap:

<ore> *orecontscep(e)(n)* (1x WV), *oreconscape* (1x WB)

<(h)oer> *(h)oerconscep(e)(n)* (7x OV, 8x Zee.), *oercuntscep(e)(n)* (1x OV), *oercuntschap* (1x Hol.)

<(h)or> *(h)orcon(d/t)sc(h)ep(e)(n)* (61x WV, 99x OV, 4x Zee., 3x Hol.), *orcon(d)scheip(e)(n)* (7x WV), *orcundscep(e)(n)* (1x OV, 1x Zee.), *orkenscepe* (1x WB), *orcon(t)scap(e)(n)* (1x OV, 31x WB, 4x NB, 1x Hol.), *orcundescape* (2x WB), *orcunscape* (2x OB), *orkensc(h)ap(e)* (4x WB, 6x OB, 2x Lim.), *orcontsciip* (1x Zee.)

oorlof, oorloven:

<oe> *oerlof* (2x WV), *oerloue* (1x WV, 1x Hol.), *oerloef* (1x Utr.)

<o> *orlof* (64x WV, 21x OV, 25x WB, 3x OB, 1x NB, 4x Lim., 3x Ndr., 1x Zee., 13x Hol.), *orloef* (1x Utr.), *orloue* (26x WV, 6x OV, 7x WB, 6x OB, 1x NB, 3x Hol.), *orlouede* (1x WV), *orlouen* (2x OV), *orloofde* (1x OV), *orloefde* (1x OV), *gheorloeft* (2x WV), *gh(e)orloft* (1x WV, 3x WB, 1x Ndr.)

oorlog, oorlogen (ww.):

<oe> *oerloghe* (1x NB, 1x Hol.), *oerloghes* (1x Utr.), *oerloghen* (1x Utr.)

<o> *(h)orloghe(n)(de)* (31x WV, 6x OV, 14x WB, 4x Lim., 2x Ndr., 31x Hol., 1x Utr.), *orlogs* (1x OV), *orlog(h)es* (3x WV), *orlogere* (2x Lim.), *orlage* (1x Ndr.), *orlogheliken* (1x Hol.)

oorzaat:

<oer> *oersate* (1x Hol.)

<or> *orsate* (1x Hol.), *verorsaten* (2x NB, 1x Hol.), *orsatingen* (2x NB), *orsaetinghe(n)* (2x Hol.)

oord:

<oe> *oert* (1x WV, 2x OV), *oerde* (5x OV, 4x Zee.)

<o> *hort* (1x OV), *ort* (1x WB, 2x Lim.), *norde* (1x Hol.)

Oorderen:

<oe> *oerdren* (2x WB)

<o> *ordren* (2x WB), *orderen* (1x WB)

Noordeloos (met 'oord')

<oe> *Noerdeloes* (1x Hol.)

<o> *Nordeloes* (2x Hol.)

Ordenghem:

<oe> *oerdeghem* (1x OV), *hoerdeghem* (1x OV)

<o> *ordenghe(e)m* (2x OV)

schort:

<o> *scortcledere* (1x Hol.)

<u> *scurtcledede* (1x Hol.)

sport:

<o> *sprote* (1x Lim.)

storten:

<o> *storte* (2x WV, 1x OV), *storten(e)* (1x OV, 3x WB), *ghestort* (2x WB)

<u> *sturt* (1x WV, 1x OB, 1x Ndr.), *sturti* (1x WV), *sturt(t)e* (3x WV, 1x OV, 2x OB, 1x Ndr.), *sturstedse* (1x WV), *sturten(e)* (2x WV, 7x OB), *sturtes* (1x OV), *sturtet* (1x OV), *besturd* (1x WV), *besturt* (1x OB), *ghesturt* (4x WV, 1x OB), *bluotsturten* (1x Ndr.), *stuortkarren* (1x Ndr.)

voorde:

<oe> *voerde* (8x OV, 1x WB), *voert* (1x WB, 3x Hol.), *voerd* (1x Hol.)
<oo> *voorde* (1x OV)
<o> *vorde* (4x WV, 5x OV, 7x WB, 1x Zee.), *vord* (2x OV), *vort* (1x WV, 1x Hol.), *vordekine* (2x OV)
<u> *wrt* (1x Ndr.)

-voort, -voorde (als tweede lid van samenstellingen):

<oe> *-voerde* (5x WV, 1x OV), *-voert* (1x WV), *-uoert* (2x Hol.)
<oi> *-voirt* (1x WB)
<oo> *-voorde* (1x WV)
<o> *-vorde(n)* (21x WV, 2x OV, 1x WB, 7x Hol.), *-förde* (2x WV, 2x OV, 1x Zee.), *-uorde(n)* (13x WV, 1x OV, 3x WB, 1x Lim., 4x Hol.), *-vort* (2x OV, 2x WB, 1x Ndr., 1x Hol.), *-uord* (1x WV, 1x OV), *-fort* (4x WV, 1x WB), *-uort* (1x OV, 9x WB, 3x Lim.), *-wrt* (1x Ndr.)

voorder 'voorvader, voorganger' & 'verder;' (comp. bij *voort*):

<oe> *voerder(s)* (4x WV, 3x OV, 3x WB, 1x OB), *uoerder* (3x WB)
<o> *vorder(s)(e)(n)* (39x WV, 53x OV, 1x NB, 15x WB, 1x Lim., 1x Ndr., 5x Zee., 11x Hol.), *vordren* (5x WV, 18x WB, 7x Hol.), *uorder* (1x WB, 1x Lim.), *uordren* (2x WB), *vorderhant* (2x Hol.)
<u> *urder* (1x WV)

vorden:

vordenissen (1x WB)

vorderen:

<oo> *voordren* (1x WV), *ghevoordert* (1x WV)
<o> *vordren* (2x WV, 1x Zee., 5x Hol., 1x Utr.), *vorderen* (2x OV, 6x Hol., 1x Utr.), *vorderne* (4x WV, 1x WB), *vordert* (1x Ndr.), *vorderingh(e)* (4x Hol.), *vorderlijk* (2x Hol.), *vor(t)derlike* (2x Hol.), *vervordene* (1x WV) *uorderen* (3x Lim.), *uordren* (1x Lim.), *uorderne* (1x WB), *uordert* (1x WB), *gheuordert* (1x WV, 1x WB), *veruorderne* (1x WV), *uorderinge* (4x Lim.)

vo(o)rt:

<oe> *voerd* (14x WV, 1x OB, 1x Zee., 1x Hol.), *voert* (47x WV, 71x OV, 52x WB, 10x OB, 21x NB, 2x Lim., 1x Zee., 146x Hol., 5x Utr.), *woert* (1x OV, 3x WB), *uoert* (13x OV, 23x WB, 3x OB, 2x Hol.)
<oi> *voirt* (1x OV, 1x OB)
<oo> *voord* (7x WV), *voort* (22x WV, 2x OV, 4x NB), *uoort* (1x OV)
<o> *vord* (280x WV, 8x OV, 13x Zee., 3x Hol.), *vort* (637x WV, 93x OV, 80x WB, 10x OB, 3x NB, 4x Lim., 25x Ndr., 43x Zee., 175x Hol., 11x Utr.), *vorts* (1x OV), *wort* (1x WV, 1x OV, 2x Utr.), *uord* (5x WV, 1x OV), *uort* (29x WV, 1x OV, 2x WB, 4x Ndr., 1x Hol.)

voortaan(meer):

<oe> *voerdan* (2x WV), *voertan* (1x WV, 1x OV, 6x WB), *uoertan* (1x WB), *voertane* (40x WB, 1x NB, 1x Zee., 2x Hol.), *uoertane* (6x WB), *voertaene* (3x NB)
<o> *vordane* (1x OV, 1x WB, 5x Hol.), *vortane* (1x WV, 5x WB, 1x NB), *vordan* (12x WV, 1x OV), *vortan* (12x WV, 5x OV, 1x Hol.), *uortan* (2x WV), *vordane* (1x NB)

voort-:

<oe> *voert(-)* (3x WV, 5x OV, 23x WB, 4x OB, 3x Hol.), *uoert(-)* (7x WB), *voerd(-)* (1x OB)
<o> *vord(-)* (52x WV), *vort(-)* (35x WV, 10x OV, 4x WB, 3x OB, 2x Lim., 5x Ndr., 2x Zee., 8x Hol., 4x Utr.), *uord(-)* (2x OV), *uort(-)* (6x WV, 2x OV, 1x Zee., 11x Lim., 1x Ndr.), *vor-* (3x WV)

vors:

<o> *vorsch* (1x WV), *vorsche* (1x Ndr.), *vorschen* (1x OB), *uorsg* (1x Lim.), *uorsgelken* (1x Lim.)

vorst 'koude':

<o> *vorst* (2x WB, 2x Lim., 1x Ndr.), *uorst* (1x Lim.)
<u> *wrst* (1x WV)

vorst 'heerser':

<o> *vorste(n)* (2x WV, 1x WB), *uorste* (1x WB, 1x Lim.)

woord:

<oe> *woerd* (2x WV, 3x OB), *woerds* (1x WV), *woerde* (3x WV, 2x OV, 11x OB, 3x Hol.), *woerden* (4x OB, 1x Hol.), *woert* (5x WV, 6x OV, 7x OB), *voerd-* (1x Hol.)

<oo> *woord* (7x WV, 1x OV, 2x WB, 1x Hol.)

<o> *word* (86x WV, 1x OV), *worde* (52x WV, 11x OV, 1x WB, 4x Lim., 28x Ndr., 31x Hol.), *worden* (25x WV, 1x OV, 4x WB, 1x OB, 1x Lim., 30x Ndr., 2x Zee., 3x Hol., 1x Utr.), *wort* (29x WV, 13x OV, 4x WB, 5x Lim., 7x Ndr., 3x Hol.), *twordekin* (1x WV), *wordelike* (1x WV), *vord* (1x WV), *worte* (1x Ndr.), *worten* (1x Ndr.), *wordeken* (1x Ndr.)

<ae> *waerde* (2x WB, 3x OB), *waert* (2x WB, 16x OB), *waerd* (4x OB), *waarden* (1x OB)

<a> *warde* (1x WV, 16x WB, 1x OB), *warden* (121x WB, 1x OB), *gewarden* (2x WB), *wart* (2x WB), *wards* (4x WB)

worst:

<o> *worst* (1x Lim.), *worsten* (1x Hol.)

Mnl. wort(e):

<o> *scelworte* (1x WV), *worte* (1x Ndr.), *sanwort* (1x Ndr.)

wortel, wortelen (ww.):

<o> *wortel(e)(n)* (16x WV, 1x OV, 6x WB, 2x Lim., 2x Ndr.), *wortelende* (1x WV), *vortle* (1x WB), *gewortleke* (1x Lim.), *vortelen* (1x Ndr.)

<u> *wurtel* (1x WV), *wuortelt* (1x Ndr.)

<e> *wertel* (1x WV)